

Harran İlahiyat Dergisi | Harran İlahiyat Journal

Sayı/Issue: 51, Haziran/June 2024, 269-290

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/hij/issue/85067>

ISSN 2791-6812

Siyasi Tarih Temelinde Lübnan'ın Mezhebe Dayalı Yönetim Anlayışının Şekillenmesi (1831-1943)*

The Shaping of Lebanon's Sectarian-Based Understanding of Governance Based on its Political History (1831-1943)*

Yazar Bilgisi / Author Information

Abdullah ORAK (AO)

Dr., Şanlıurfa, Türkiye
abdullahorak123@gmail.com , www.orcid.org/0000-0003-1129-2523

Abdullah EKİNCİ (AE)

Prof. Dr., Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Şanlıurfa, Türkiye
Prof. Dr., Harran University Faculty of Science and Letters, Şanlıurfa, Türkiye
ekinci63@gmail.com , www.orcid.org/0000-0002-4767-2002

Yazar Katkıları

Author Contributions

Çalışmanın Tasarlanması / Conceiving the Study: AO: (%50), AE: (%50)
Veri Toplanması / Data Collection: AO (%60) AE: (%40)
Veri Analizi / Data Analysis: AO: (%50), AE: (%50)
Makalenin Yazımı / Writing: AO: (%60), AE: (%40)
Gönderme ve Revizyon / Submission and Revision: AO: (%50), AE: (%50)

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü Article Type	Araştırma Makalesi Research Article
Yayın Etiği Publishing Ethics	Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir. Makale, çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle en az iki hakem tarafından incelenmiştir. This article has been scanned by iThenticate software and no plagiarism detected. It has been examined by at least two referees using double sided blind refereeing method.
Finansman Funding	Yazarlar, bu çalışma için herhangi bir dış fon almadığını beyan eder. Authors declare that they get no any external funding for this study.
Çıkar Çatışması Conflict of Interest	Yazarlar bu çalışmayla ilintili herhangi bir çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder. Authors declare that there is no any conflict of interest related to this study.
DOI	https://doi.org/10.30623/hij.1409166
Geliş Tarihi / Received	Kabul Tarihi / Accepted
24 Aralık/December 2023	10 Haziran/June 2024

* Bu çalışma, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Abdullah Ekinci danışmanlığında tamamlanan "Ulusal Pakt'tan İç Savaşa: Lübnan'da Haç-Hilal Mücadelesi (1943-1975)" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

* This article is extracted from my doctorate dissertation entitled "From National Pact to Civil War: The Struggle Between Cross and Crescent in Lebanon (1943-1975)", supervised by Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ (Ph.D. Dissertation, Harran University, Şanlıurfa/Türkiye, 2022).

Öz

Lübnan, jeopolitik ve jeostratejik önemini yanı sıra tarihi mirası ve kültürel zenginliğiyle Ortadoğu'da ön plana çıkan ülkelerden biridir. Ülkede çeşitli dini toplulukların bir arada yaşaması ülkenin mezhepsel karakterini belirginleştirmiştir. Bu durumun bir sonucu olarak Lübnan, doğu ve batı dünyasının birleştiği, kesiştiği ve zaman zaman da ayrıştığı bir yer olmuştur.

XX. yüzyılın ikinci çeyreğinde Lübnan'daki Hristiyan ve Müslüman toplulukların Lübnan'ın geleceğine dair farklı tasavvurları bulunmaktaydı. Bu sırada "Lübnanlı Hristiyanlar" ile "Arap Müslümanlar" şeklinde iki farklı kavram kullanılmaktaydı. Bununla ilintili olarak ülkedeki dini toplulukların Lübnan'ın batı ya da doğu dünyasıyla uyumlu bir görünüme sahip olması gerektiği yönünde tartışmaları mevcuttu. Nihayetinde Marunî Cumhurbaşkanı Bişâre el-Hûrî ile Sünnî Başbakan Riyâd es-Sulh "Ulusal Pakt" adı altında Lübnan'daki Hristiyan ve Müslüman toplulukların uyumunu sağladı. Ulusal Pakt'la Lübnan'ın mezhebe dayalı yönetim anlayışı yerleşik hale geldi.

Lübnan'daki farklı dinsel kimliklere sahip toplulukların her birinin ülkeye bakışı, bu toplulukların çıkarlarını geliştirme çabaları, Ortadoğu'daki bölgesel sorunlar ve Lübnan üzerinde uluslararası etkilerin yoğunlaşması ülkeyi istikrarsızlığa sürükledi. Lübnan 1975 yılında başlayan ve on beş yıl süren bir iç savaşa sahne oldu. Nihayetinde ülkedeki dini toplulukların çatışan menfaatleri bir noktada uzlaştırıldı ve çatışma ortamı sona erdirildi. Ancak günümüzde Lübnan zaman zaman siyasi, sosyal ve ekonomik sorunlarla gündeme gelmektedir. Ülkenin çeşitli alanlarda karşılaştığı sorunlar büyük ölçüde mezhebe dayalı yönetim anlayışından kaynaklanmaktadır. Bu çalışmada siyasi tarih temelinde Lübnan'ın mezhebe dayalı yönetim anlayışının oluşum sürecinin ortaya konulması amaçlanmaktadır. Çalışmada Lübnan'ın mezhebe dayalı yönetim anlayışının XIX. yüzyılda oluşmaya başladığı ve bir asırlık sürecin sonucunda bu anlayışın yerleşik hale geldiği savunulmaktadır.

Lübnan'ın mezhebe dayalı yönetim anlayışının oluşum sürecini anlayabilmek adına araştırma üç dönem üzerine yoğunlaştırıldı. Bunlar; XIX. yüzyılın başlarından üçüncü çeyreğe uzanan dönem, XIX. yüzyılın son çeyreği ve XX. yüzyılın ilk çeyreğini kapsayan dönem ve Büyük Lübnan'ın kuruluşundan 1943 yılında Ulusal Pakt'ın kabul edilmesine uzanan dönemdir. Çalışmada eleştirel sosyal bilim anlayışı çerçevesinde tarama, tasnif ve tahlile yer verildi. Öncelikle, genel tarih araştırmaları yöntemlerinden kaynak taraması kullanıldı. Bu yöntemle literatürde araştırma konusu hakkında kaleme alınan akademik çalışmalar taranarak çalışmanın bağlamı kuruldu. Çalışmanın diğer bir yöntemi de arşiv taramasıdır. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde (BOA) tarama yapılarak XIX. yüzyıl Osmanlı Lübnan'ı ile ilgili belgelere ulaşıldı ve tahlil edilen bu belgelerden konu bağlamında istifade edildi.

Araştırma neticesinde, XIX. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğinde Lübnan'ın idari yapısındaki değişim ve dönüşümlerin, modern Lübnan'da mezhebe dayalı yönetim anlayışının oluşumunda ilk basamak olduğu sonucuna varıldı. Yine Büyük Lübnan'ın kuruluşu ve takip eden süreçte ülkedeki dini toplulukların birbirlerine ve Fransa'ya karşı algı ve tutumlarının Lübnan'da mezhebe dayalı yönetim anlayışının oluşumunda ikinci basamağı oluşturduğu tespit edildi. Fransız vesayeti altındaki Lübnan'da dini toplulukların her ne kadar ülkeye bakış açıları farklı olsa da içinde yaşanılan dönemin koşullarının da etkisiyle Lübnan'ın bağımsızlığa kavuşması konusunda hemfikir oldukları, bu durumun neticesinde dini toplulukların istek ve zorunluluklarını bir potada eritmek durumunda kalarak Ulusal Pakt'ı kabul ettikleri, bu Pakt'la birlikte Lübnan'da mezhebe dayalı yönetim anlayışı yerleşik hale geldiği araştırmada ulaşılan diğer sonuçlardır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Lübnan, Dini Topluluklar, Ulusal Pakt, Konfesyonalizm.

Abstract

Lebanon is one of the countries that stands out in the Middle East with its historical heritage and cultural richness, as well as its geopolitical and geostrategic importance. The coexistence of various religious communities in the country has shaped its sectarian character. As a result, Lebanon has become a point where the Eastern and Western worlds meet, intersect and sometimes diverge.

In the second quarter of the twentieth century, Christian and Muslim communities in Lebanon had different visions for the future of Lebanon. At that time, two different concepts were used: "Lebanese Christians" and "Arab Muslims". In parallel with this, there were discussions among religious communities in the country about whether Lebanon should have a harmonious appearance with the Western or Eastern world. Ultimately, Maronite President Bechara el-Khoury and Sunni Prime Minister Riad al-Sulh achieved harmony between the Christian and Muslim communities in Lebanon under the name "National Pact". With the National Pact, Lebanon's sectarian understanding of governance was established.

The perspectives of different religious communities in Lebanon, their efforts to advance their interests, regional problems in the Middle East, and intense international influences on Lebanon have all driven the country towards instability. As a result, Lebanon witnessed a civil war that began in 1975 and lasted for fifteen years, but the conflicting interests of the country's religious communities were eventually reconciled, bringing the conflict to an end. However, today Lebanon sometimes comes to the fore with its political, social and economic problems. The problems that the country faces in various areas are largely due to the sect-based governance approach. This study aims to elaborate on the formation process of Lebanon's sectarian-based understanding of governance based on its political history. It is argued that it started to form in the nineteenth century and that this understanding became established following a century-long process.

To understand how Lebanon's sect-based governance approach has emerged, the present study focused on three periods: from the early nineteenth century to the third quarter of it, from the last quarter of the nineteenth century to the first quarter of the twentieth century, and from the establishment of Greater Lebanon to the adoption of the National Pact in 1943. The study included review, classification and analysis in line with a critical outlook in social science. First, document analysis, commonly preferred historical research method, was used. With this method, the context of the study was established by reviewing scholarly papers on this topic in the literature. Another method of the study was archival research. Documents related to the nineteenth century Ottoman-period Lebanon were accessed by investigating the Presidential Ottoman Archives (POA), and these documents were analysed in the study.

The present study concluded that the administrative changes and transformations in Lebanon during the second and third quarters of the nineteenth century were the initial steps in the formation of a sectarian understanding of governance in modern Lebanon. Furthermore, the perceptions and attitudes of religious communities towards each other and towards France during the establishment of Greater Lebanon and in the subsequent period formed the second step in the formation of the sectarian understanding of governance in Lebanon. Although the religious communities in Lebanon under French tutelage had different perspectives on the country, they agreed on the independence of Lebanon due to the conditions of the period in which they lived. As a result, they had to melt the wishes and obligations

of the religious communities in a pot and accepted the National Pact. The sectarian-based governance approach became established in Lebanon with this Pact.

Keywords: History of Islam, Lebanon, Religious Communities, National Pact, Confessionalism.

Giriş

Ortadoğu, Hristiyanlık çağının başlangıcında Roma ve Pers İmparatorlukları¹; İslâm'ın arifesinde ise Bizans ve Sasani İmparatorlukları arasında paylaşılmayan bir bölgeydi. Buradaki nüfuz mücadeleleri yalnızca siyasi ve kültürel alanla sınırlı kalmadı, dini alana da yansdı. Bu durumun neticesinde o dönemde Ortadoğu, Hristiyanlık ve Zerdüştlük olmak üzere iki dini alana bölündü. Daha sonra İslâm'ın doğuşuyla birlikte bölge, Müslüman Arapların fetihlerine sahne oldu.² Hulefâ-yi Râşidîn döneminde fetihlerle İslâm dini Ortadoğu'nun birçok yerine ve yeni coğrafyalara yayıldı.³

Modern Lübnan'ın kıyı şehirlerinden olan Beyrut (635), Sayda ve Sur (636) Müslüman Arapların hâkimiyeti altına girdi.⁴ İslâm topraklarının bir parçası olarak Lübnan takip eden süreçte sırasıyla Emevi, Abbasi ve Tolunoğulları'nın (IX. yüzyılın son çeyreğinde) kontrolünde oldu. X. yüzyıl başlarında Tolunoğulları'nın yıkılmasıyla birlikte Lübnan toprakları kısa bir süreliğine yine Abbâsî âmillerinin yönetimine geçti. Ardından bir dönem İhşîdîler'in idaresine ve daha sonra Fâtîmîler'in hâkimiyeti altına girdi.⁵ 1098 ile 1291 yılları arasında Haçlı Seferleri dönemini yaşayan bölge, takip eden süreçte Memlûkler'in kontrolüne geçti.⁶ Nihayetinde Lübnan, Yavuz Sultan Selim'in 1516 yılında Memlûkler üzerine yapmış olduğu Mercidâbık Seferi sonucunda Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altına girdi.⁷ Uzun yüzyıllar boyunca da Osmanlı idaresi altında kaldı.

XIX. yüzyılın başlarında Lübnan'ın sosyo-ekonomik ve politik örgütlenmesine bakıldığında, bölgenin mukataalardan oluştuğu ve yerel siyasi otoritenin mukataacı ailelerin elinde olduğu görülmektedir. Osmanlı yönetim sistemi bağlamında padişah resmi olarak Lübnan Emirleri ve halkı üzerinde en yüksek otoriteye sahipti. Emir'in yıllık tayini Sayda, Trablus veya Şam Valileri aracılığıyla yapılmaktaydı. Emir, adı geçen valilikler aracılığıyla Osmanlı hazinesine borçlu olduğu yıllık haracı (miri) göndermekteydi.⁸ Bununla birlikte Lübnan'da yaşayan halk, Osmanlı'nın diğer bölgelerinde tebaanın tabi olduğu gibi Müslüman topluluklar ile korunan Ehl-i Kitap topluluklarından oluşmaktaydı.⁹

¹ Bernard Lewis, *Ortadoğu: İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi*, çev. Selen Y. Kölay (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2017), 27.

² Ira M. Lapidus, *İslâm Toplulukları Tarihi*, çev. Yasin Aktay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 1/ 37.

³ Azmi Özcan, "İslâm/Doğuşu ve Yayılışı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/27.

⁴ Sandra Mackey, *Lebanon: Death of a Nation* (New York: Anchor Books, 1991), 32.

⁵ Mustafa L. Bilge, "Lübnan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/ 244-245; Afaf Sabeah McGowan, "Historical Setting", *Lebanon: A Country Study*, ed. Thomas Collelo (Washington: Federal Research Division Library of Congress, 1989), 7-8.

⁶ Kamal S. Salibi, *A House of Many Mansions: The History of Lebanon Reconsidered* (London: I.B.Tauris & Co. Ltd, 1988), 6-9; McGowan, "Historical Setting", 10-12.

⁷ Charles Winslow, *Lebanon: War and Politics in a Fragmented Society*, (London: Routledge, 1996), 13-14.

⁸ Samir Khalaf, *Civil and Uncivil Violence in Lebanon: A History of the Internationalization of Communal Conflict*, (New York: Columbia University Press, 2002), 64-65.

⁹ Fawwaz Trablusî, *A History of Modern Lebanon*, (London: Pluto Press, 2007), 3-4; Iliya F. Harik, *Politics and Change in a Traditional Society Lebanon, 1711-1845* (Princeton: Princeton University Press, 1968), 19-20.

Bu makalede, siyasi tarih temelinde Lübnan’da mezhebe dayalı yönetim anlayışının oluşum süreci ele alınmaktadır. Çalışmada, Lübnan’da mezhebe dayalı yönetim anlayışının XIX. yüzyılda oluşmaya başladığı ve bu anlayışın bir asırlık sürecin sonucunda yerleşik hale geldiği ortaya konmaktadır.

1. XIX. Yüzyıl Osmanlı Lübnan’ında Mezhepsel Aidiyet ve İdari Yapının Dönüşümü

Farklı dinsel kimliklere sahip olmanın ve bir arada yaşamanın doğal bir sonucu olarak Osmanlı Lübnan’ında dini topluluklar arasında zaman zaman ihtilaflar yaşanmıştır. 1825 yılında Marunî lider Emir II. Beşir’in, rakibi Dürzi lider Beşir Canbulat’ın gücünü kırarak yerelde etkisiz hale getirmesi bu duruma bir örnek teşkil etmektedir. Ancak Marunî ve Dürzi liderler arasında yaşanan bu hadise mezhepsel bir karakterden ziyade liderlerin yerelde baskın bir güce sahip olma ve nüfuz edinme çabasının bir sonucudur.¹⁰ Gerçek anlamda Lübnan’daki toplulukların mezhepsel düzeyde karşılaşmaları, bölgenin Mehmet Ali Paşa’nın işgaline sahne olduğu 1831 ile 1840 yılları arasındaki döneme rastlamaktadır.¹¹

Osmanlı Devleti’ne isyan eden Mehmet Ali Paşa; Suriye, Lübnan ve çevresini kapsayan bölgeyi kontrolü altına almak için oğlu İbrahim Paşa’yı görevlendirdi. İbrahim Paşa kısa sürede başarılar elde ederek babasının bu amacını gerçekleştirdi.¹² Bölgenin Mehmet Ali Paşa’nın işgaline sahne olması Lübnan özelinde önemli sonuçlar doğurdu. İbrahim Paşa Akka’yı kuşattığı sırada Lübnan Emiri II. Beşir’i kendi safına çekmeyi başardı. Takip eden süreçte, 1831 ile 1840 yılları arasını kapsayan dönemde Lübnan, İbrahim Paşa’nın kontrolü altına ve II. Beşir’in idaresine girdi.¹³

İbrahim Paşa’nın işgali ve II. Beşir’in idaresi gayrimüslim topluluklar, özellikle Marunîler, tarafından benimsenirken Müslüman topluluklar bilhassa Dürziler tarafından kabul görmedi.¹⁴ Bu arada İbrahim Paşa kontrolü altına aldığı yerlerde gayrimüslim topluluklara uygulanmakta olan bazı geleneksel kısıtlamaları kaldırdı ve bu toplulukları Müslüman topluluklarla aynı temele yerleştirdi. Özellikle Hristiyan ve Müslüman topluluklar arasında siyasi, sosyal, ekonomik vb. alanlarda eşit muamelede ısrar etti. Dolayısıyla bu politika, gayrimüslim topluluklara bir takım kazanımlar sağlarken Müslüman toplulukların avantajlı konumunu sarstı. Bu durum hem Lübnan’daki Hristiyan ve Müslüman toplulukların İbrahim Paşa’ya karşı tavrını netleştirdi hem de bu toplulukların mezhepsel aidiyet bilincini uyardı.¹⁵

¹⁰ Carol Hakim, *The Origins of the Lebanese Nation Idea 1840-1920* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 2013), 20-21.

¹¹ Abdullah Ekinci – Abdullah Orak, “Bir Yol Ayrımına Doğru: Lübnan’da Mehmet Ali Paşa Yönetimi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44 (Aralık 2020), 225-240.

¹² Stanford J. Shaw - Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev. Mehmet Harmancı (İstanbul: E Yayınları, 2010), 2/ 62; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi (Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri 1789-1856)* (Ankara: TTK Basımevi, 2011), 129; Muhammet Hanefi Kutluoğlu, “Kavalalı Mehmed Ali Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/ 63.

¹³ BOA, HAT. 354/19898-A; BOA, HAT. 357/20022-C; Kamal S. Salibi, *The Modern History of Lebanon* (New York: Caravan Books, 1993), 29.

¹⁴ William Harris, *Lebanon: A History, 600 - 2011* (New York: Oxford University Press, 2012), 136; Salibi, *The Modern History of Lebanon*, 28-29; Yitzhak Hofman, “Mısır Yönetimi Altında Suriye ve Filistin’in İdaresi (1831-1840)”, çev. M. Hanefi Kutluoğlu, *İlmi Araştırmalar* 12, (Ocak 2001), 188-195; Ekinci ve Orak, “Bir Yol Ayrımına Doğru”, 231; Caesar E. Farah, *The politics of Interventionism in Ottoman Lebanon, 1830-1861* (London: I.B. Tauris, 2000), 16.

¹⁵ Salibi, *The Modern History of Lebanon*, 28-30; Ekinci ve Orak, “Bir Yol Ayrımına Doğru”, 232.

Lübnan'da İbrahim Paşa'ya karşı Müslüman topluluklarda oluşan hoşnutsuzluk 1830'ların sonlarında çatışmaya dönüştü. 1838'de Dürziler, 1839'da ise Şiiler İbrahim Paşa'ya isyan etti. İbrahim Paşa bu iki Müslüman topluluğun karşısına II. Beşir'in desteğiyle Hristiyan toplulukların da dâhil olduğu bir kuvvet çıkararak isyanları bastırdı. Bu hadisede, Lübnan'daki dini toplulukları mezhepsel düzeyde ilk kez karşı karşıya gelmiştir.¹⁶

Öte yandan İbrahim Paşa'nın Osmanlı kuvvetleri karşısında başarılı olması, Mehmet Ali Paşa isyanını uluslararası bir sorun haline getirdi ve Avrupa devletleri çıkarları bağlamında bu sorunla ilgilenmeye başladı. Fransa, Mehmet Ali Paşa'dan yana bir tavır alırken¹⁷ İngiltere bu durumun karşısında ve Osmanlı'dan yana tavır aldı. Bölgede İngiltere ve Fransa'nın nüfuz mücadelesi sürerken Avusturya, Maruniler üzerinden Rusya ise Ortodoks Hristiyanlar üzerinden bölgede nüfuz kazanmaya çalıştı.¹⁸

Avrupa devletleri 1839 yılının sonu ve 1840'ların başında Osmanlı ve Mısır Valisi arasındaki sorunu çözmeye yönelik adımlar attı. Mehmet Ali Paşa'ya taraf olan Fransa hariç İngiltere, Rusya, Avusturya ve Prusya 15 Temmuz 1840 tarihinde Londra'da bir antlaşma imzaladı. Antlaşma uyarınca bu devletler Mehmet Ali Paşa'ya Mısır'ın babadan evlada geçmek üzere, Güney Suriye ve Akka'nın ise kayd-ı hayat şartıyla bırakılmasını teklif etti. Avrupa devletlerinin bu teklifi Mısır Valisi tarafından kabul görmedi. Bu durum karşısında ilgili devletler bu kez Mehmet Ali Paşa'ya sadece Mısır paşalığının bırakılmasını teklif ederek bu önerilerinin de kabul edilmemesi halinde Mısır'ın kendisinden zorla alınacağını bildirdi. Mehmet Ali Paşa, Fransa'nın desteğine güvenerek ilgili devletlerin bu teklifini de kabul etmedi.¹⁹

Londra antlaşmasını imzalayan devletler ve Osmanlı Devleti, Mehmet Ali Paşa'ya karşı askeri bir müdahale başlattı. Müttefik devletlerin oluşturduğu filo, İngiltere'nin öncülüğünde Beyrut'a yönelerek 11 Eylül'de İbrahim Paşa'nın mevzilerini topa tuttu. Ardından İngiltere, Avusturya ve Osmanlı'nın müttefik filosu İbrahim Paşa'nın kuvvetlerini kaleden çıkarmak için Akka'ya yöneldi. Avrupa koalisyonu ve Osmanlı birlikleri Akka'yı ele geçirdi, Suriye kıyı şeridi üzerinde hâkimiyet tesis etti. Denizle bağlantısı kesilen İbrahim Paşa birliklerini takviye edemediği gibi yerli halkın taciz ateşine de maruz kaldı. Nihayetinde İbrahim Paşa kuvvetlerini Şam'da toplayarak Ocak 1841'de Mısır'a geri dönmeye başladı.²⁰ Lübnan Emiri II. Beşir ise Beyrut'ta İngiliz kuvvetlerince tutuklanarak önce Malta'ya ve ardından birkaç yıl sonra yaşamını yitireceği İstanbul'a sürgün edildi.²¹

Netice itibarıyla Lübnan'da Mehmet Ali Paşa'nın işgali son buldu. Ancak bölgenin 1831 ile 1840 yılları arasında işgal altında olması ve bu dönemde İbrahim Paşa'nın izlediği strateji Lübnan özelinde dini toplulukların mezhepsel güç dengesini bozdu ve takip eden süreçte Lübnan dış müdahaleye açık hale geldi. Bölgede dayanak noktası elde etmek

¹⁶ Trablusi, *A History of Modern Lebanon*, 12; Khalaf, *Civil and Uncivil Violence in Lebanon*, 81.

¹⁷ Karal, *Osmanlı Tarihi*, 132; Farah, *The politics of Interventionism in Ottoman Lebanon*, 12.

¹⁸ Michael C. Hudson, *The Precarious Republic: Modernization in Lebanon* (New York: Random House, 1968), 36; Alfred Schlichts, "The Role of Foreign Powers in the History of Lebanon and Syria from 1799 to 1861", *Journal of Asian History* 14/2 (1980), 102-103.

¹⁹ Karal, *Osmanlı Tarihi*, 197-199; Schlichts, "The Role of Foreign Powers in the History of Lebanon and Syria from 1799 to 1861", 109.

²⁰ Eugene Rogan, *Araplar: Bir Halkın Tarihi*, çev. Cem Demirkan (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2017), 98-99.

²¹ Hakim, *The Origins of the Lebanese Nation Idea 1840-1920*, 25; Trablusi, *A History of Modern Lebanon*, 13; John P. Spagnolo, *France & Ottoman Lebanon 1861-1914*, (London: Ithaca Press, 1977), 13; Philip K. Hitti, *A Short History of Lebanon* (New York: St. Martin's Press, 1965), 189.

isteyen Avrupa devletleri stratejik olarak buradaki bir dini topluluğu diğerine karşı destekledi ve böylece Lübnan'da mezhepsel rekabet güç kazandı.²² Bu dönemde Avrupa devletlerinin mezheptaşlık adı altında Lübnan'a müdahalelerinin farkında olan Osmanlı Devleti, merkezileşme politikasına önem verdi.²³

II. Beşir'den sonra Lübnan'ın idaresine III. Beşir (Kasım) getirildi. III. Beşir döneminde Lübnan'daki Hristiyan ve Müslüman topluluklar arasında uyuşmazlıklar baş gösterdi. Dürziler önceki dönemde (1831 ile 1840 yılları arasında) kaybettiği imtiyazlarını geri almaya çalıştı.²⁴ Marunîler ise kazanımlarını korumaya yönelik adımlar attı.²⁵ Çatışan menfaatler 1841 yılının sonbaharında tarafları fiili bir çatışmaya sürükledi.²⁶

Bölgede yaşanan huzursuzluk Osmanlı Devleti'nin Lübnan'ın idari yapısını yeniden düzenlemesiyle sona erdi. 1842 yılının sonunda yürürlüğe yeni idari düzen; Lübnan'ın, Sayda eyaletine bağlı iki kaymakamlığa ayrılması ve bu kaymakamlıkların birine Dürzi diğerine de Hristiyan bir kaymakam atanmasıyla şekillendi.²⁷ Bu iki idarenin önemli meseleleriyle ilgili olarak son söz Sayda Valisine ait oldu ve her kaymakamın yargı yetkisi kendi bölgeleriyle sınırlandırıldı.²⁸ Kuzey Kaymakamlığın idari sınırları içerisindeki tebaanın çoğunluğu Hristiyan olmakla birlikte az sayıda Dürzi ve Şii toplulukları bulunmaktaydı. Güney Kaymakamlığın idari sınırları içerisinde ise çoğunluğu Dürzi olmakla birlikte az sayıda Sünni ve Şii yaşamaktaydı.²⁹ Böylece yeni idari düzenle Lübnan idaresi ve coğrafyası büyük ölçüde dinsel çizgiler doğrultusunda tanzim oldu ve mezhepsel siyaset meşrulaştı.³⁰

Yeni idari düzen Lübnan'da çatışma ortamını sonlandırdı fakat yeni sorunları da beraberinde getirdi. İki kaymakamlığın da idari sınırları içerisinde farklı dinsel kimliklere sahip karma nüfuslu köyler bulunmaktaydı. Her iki bölgede de azınlıkta olan topluluklar kendilerinden olmayan bir idarenin yetkisi altına girmekten memnun değildi. Bu durum 1843 yılı başlarında genel anlamda Hristiyan ve Müslüman, özel anlamda ise Marunî ve Dürzi toplulukların anlaşmazlıklarına neden oldu. Aynı zamanda Fransız ve İngiliz konsolosların müdahalesine imkân tanıdı. Osmanlı Devleti her iki kaymakamlığın idari sınırları içerisindeki karma nüfuslu köylere halk tarafından seçilecek biri Dürzi diğeri Marunî olmak üzere iki vekil tayin edilmesi ve bu vekillerin doğrudan Sayda Valisine bağlı ve ona karşı sorumlu olması kararını alarak Lübnan'daki sorunu çözdü. Ancak bu kez 1841 yılının sonlarında Marunî ve Dürzi toplulukları arasında yaşanan çatışmalarda zarar gören Marunîlerin zararlarının karşılanması meselesi ve esasen Marunî ve Dürzi toplulukları arasında öteden beri var olan anlaşmazlıklar Mayıs 1845'te bu iki dini topluluğu tekrardan bir çatışmaya sürükledi.³¹

²² Khalaf, *Civil and Uncivil Violence in Lebanon*, 85-86.

²³ Ussama Makdisi, *The Culture of Sectarianism: Community, History, and Violence in Nineteenth-Century Ottoman Lebanon* (Berkeley: University of California Press, 2000), 68-72.

²⁴ Salibi, *The Modern History of Lebanon*, 44-48; Khalaf, *Civil and Uncivil Violence in Lebanon*, 85-87.

²⁵ Haluk Ülman, "1840-1845 Arasında Suriye ve Lübnan'ın Durumu ve Milletlerarası Politika", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 18/3 (1963), 250.

²⁶ Salibi, *The Modern History of Lebanon*, 49-52.

²⁷ BOA, HR.SFR.3..., 2-56; BOA, HR.SYS., 1528-24-2; Ülman, "1840-1845 Arasında Suriye ve Lübnan'ın Durumu", 258.

²⁸ Trablusi, *A History of Modern Lebanon*, 24; Salibi, *The Modern History of Lebanon*, 63.

²⁹ BOA, HR.SYS., 1528-24-2.

³⁰ Makdisi, *The Culture of Sectarianism*, 80.

³¹ BOA, HR.SYS., 2920-56; BOA, HR.SYS., 2920-64; BOA, HR. MKT.10-47; BOA, A.} MKT. 21-27; Ülman, "1840-1845 Arasında Suriye ve Lübnan'ın Durumu", 260-263.

Netice itibarıyla bölgede oluşan huzursuzluk ortamı Lübnan idaresinin yeniden yapılandırılmasının yolunu açtı. Her iki kaymakamlıkta vergilerin toplanması ve adalet yönetimine yardımcı olunması için birer meclis kuruldu. Kaymakamın başkanlık ettiği bu meclis (altı dini topluluğu temsilen) Marunî, Dürzi, Grek Ortodoks, Grek Katolik, Sünni ve Şii bir üye ve bir hâkimden oluşturuldu. Osmanlı sınırlarındaki Müslüman tebaa Sünni yargı alanında olduğundan ayrı bir Şii hâkim tanınmamaktaydı ve Sünni hâkim her iki mezhep için de yetkilendirildi. Meclislerin kurulmasıyla birlikte Lübnan'daki feodal sisteme ağır bir darbe vuruldu. Meclislerin üstlendiği işlevleri daha önce feodal şefler yerine getirmekteydi. Her iki kaymakam Osmanlı Devleti'nin bir memuru olarak Sayda Valisinin otoritesine tabi kılındı. Lübnan'daki bu idari düzenlemeler Tanzimat fermaniyle uyumluydu ve merkezileşme çerçevesinde Sayda Valisine geniş yetkiler verildi. Ancak Dürzi ve Hristiyan şeyhleri güçlerini baltalayan tüm idari değişikliklerin karşısında yer aldı.³² Bununla birlikte Beyrut'taki Avrupa konsoloslukları Lübnan'ın içişlerine müdahale etmeyi sürdürdü. Bunun üzerine Osmanlı Devleti Lübnan'daki asayışı korumak ve konsolosların müdahalelerini engellemek için gerekli tedbirleri aldı.³³

Lübnan'ın idari yapısında yapılan değişiklikler burada yaşayan feodal ailelerin ekonomik ve politik çıkarlarına zarar verdi.³⁴ Feodal aileler ekonomik kayıplarını telafi etmek için köylülere daha fazla yüklenmeye başladı. 1858 yılının başlarında Hristiyan nüfusun yoğunlukta olduğu kuzey bölgesindeki halk bu durumun karşısında yer aldı.³⁵ Kisrevan'ın çeşitli köylerindeki halk, toprak sahiplerine karşı toplantılar düzenleyerek feodal haksızlıklara (özellikle Hâzin ailesinin baskısına) karşı kendilerini savunmak için bir araya geldi.³⁶ 1859 yılı başlarında Tanyus Şahin liderliğinde köylüler, Hâzinler'e karşı ciddi bir destek bularak Hâzinler'e saldırdı ve ilkbaharın başlarında Hâzinler'i tamamen Kisrevan'dan çıkardı.³⁷

Kisrevan'da bu olaylar yaşanırken güneydeki Dürziler, şeyh ve emirlerine bağlılığını sürdürmekteydi. Fakat burada yaşayan Marunî köylüleri feodal yapıya karşı duruşlarını Dürzi şeyh ve emirlerine de yöneltmeye başladı. Marunî köylülerin bu tavırlarına karşılık Dürzi şeyh ve emirleri feodal haklarını ve topraklarını korumak adına topluluklarını silahlandırdı. Bu durum ise Marunî ve Dürziler arasında bir çatışmanın çıkmasını kaçınılmaz kıldı.³⁸ Nitekim Kisrevan'da Hâzinler'e karşı başarı elde eden Tanyus Şahin ve taraftarları, dini bakımdan karma nüfusa sahip bir bölge olan Metn'e doğru harekete geçerek 1860 yılının ilkbaharında Dürzi şeflerine karşı Marunî köylüleri savunacağını bildirdi. Bu arada Marunî köylüler Dürzilerin yoğunlukta yaşadığı yerlerde kışkırtıcı eylemlerde bulundu. Buna karşılık Dürzi köylüler de karşı tavır sergiledi. Dolayısıyla her iki topluluğun da mensuplarının karşı topluluğun üyeleri tarafından öldürüldüğü bireysel cinayetler giderek artmaya başladı. Sonuç olarak, başlangıçta Kisrevan'da Marunî köylülerin Tanyus Şahin liderliğinde feodal şeflere karşı başlattığı ve potansiyel olarak sosyal bir devrim niteliğinde

³² Trablusi, *A History of Modern Lebanon*, 26-27; Salibi, *The Modern History of Lebanon*, 71-73; Makdisi, *The Culture of Sectarianism*, 84-85.

³³ BOA, HR. SYS., 2920-67.

³⁴ Trablusi, *A History of Modern Lebanon*, 27.

³⁵ Khalaf, *Civil and Uncivil Violence in Lebanon*, 91.

³⁶ Salibi, *The Modern History of Lebanon*, 84-85.

³⁷ Salibi, *The Modern History of Lebanon*, 86; Iliya Harik, "The Maronite Church and Political Change in Lebanon", *Politics in Lebanon*, ed. Leonard Binder (New York: John Wiley and Sons Inc., 1966), 50.

³⁸ A. Halûk Ülman, *1860-1861 Suriye Buhranı: Osmanlı Diplomasisinden Bir örnek Olay* (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1966), 26.

alevlenen durum artık Lübnan genelinde hızlı bir şekilde mezhepsel bir iç savaşa doğru evrilmeye başladı.³⁹

Tanzimat ve Islahat fermanlarındaki eşitlik vaatlerinden güç alan Marunîler ve diğer Hristiyan topluluklar ticari faaliyetlerini geliştirme, Avrupa ülkelerinin temsilcileriyle ilişkilerini ilerletme ve yeni eğitim kurumları kurma imkânı elde etti. Ayrıca genelde Müslüman toplulukların gözünde Müslüman bir devletin azınlık tebaasına izin verdiği sınırları aşan davranışlarda bulundu. Dolayısıyla bu durum da Müslüman topluluklarda hoşnutsuzluk yarattı.⁴⁰ Lübnan’da yaşanan olayların Suriye’de duyulması ve burada yaşayan Dürzilerin kıskırtmasıyla Müslüman topluluklar Şam’da yaşayan Hristiyan topluluklara saldırdı.⁴¹ Netice itibarıyla olaylar esnasında dışarıdan teşvik edilen ve ortak bir otorite tarafından kontrol altında tutulamayan müşterek duygular dini nefrete dönüştü. Ortodoks Hristiyanlar Marunîlerin safında, Sünni ve Şiiler ise Dürzilerin yanında yer aldı.⁴²

Lübnan’da yaşanan olaylar Avrupa’da duyulduğunda Avrupa devletleri hem kendi aralarında hem de Osmanlı Devleti ile ilgili konuda diplomatik görüşmeler yaptı. Görüşmeler neticesinde ilgili konuda araştırma yapmak üzere İngiltere, Fransa, Avusturya, Prusya ve Rusya’nın temsilcilerinden oluşan beşli bir komisyon görevlendirildi.⁴³ Nihayetinde Osmanlı Devleti ile Avrupa komisyonu arasında Lübnan’ın idari yapısının yeniden düzenlenmesine yönelik bir fikir birliği oluştu ve 9 Haziran 1861 tarihinde Lübnan’ın idaresine dair taraflar arasında bir antlaşma imzalandı.⁴⁴

Düzenlemeye göre Lübnan, Beyrut ve Şam valiliklerinden tamamen ayrı olarak Babiâli tarafından seçilen yerli olmayan ve tebaadan bir Hristiyan mutasarrıf tarafından idare edilecekti. Lübnan halkını teşkil eden toplulukların her biri mutasarrıfın yanında birer vekil bulunduracaktı. Bütün Lübnan için bir merkezi idare meclisi kurulacaktı ve mecliste dini toplulukların iki üyesi yer alacaktı. Lübnan altı ilçeye bölünecek ve her ilçe mutasarrıf tarafından (o ilçede çoğunlukta olan topluluk mensupları arasından) atanacak bir müdür tarafından idare edilecekti. Bu ilçelerde mahalli idare meclisi bulunacaktı ve bu meclisler topluluklar tarafından seçilecek olan üç ila altı üyeden oluşacaktı. Feodal haklar kalkacak ve herkes kanun önünde eşit sayılacaktı. Buradaki asayiş ve emniyeti sağlama görevi karma bir zabıta heyetine verilecekti. Avrupa komisyonu ve Osmanlı arasında nizamnameyle aynı gün imzalanan protokolde ise Babiâli tarafından Lübnan’a atanacak Hristiyan mutasarrıfın merkeze bağlı olacağı, müşir unvanını taşıyacağı ve Deyru’l-Kamer’de oturacağı yazılmıyordu. Ayrıca mutasarrıfın görev süresinin üç yıl olacağı ve ancak mahkeme kararıyla görevinden azledilebileceği kabul edildi. Bu çerçevede Babiâli,

³⁹ Bruce Masters, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Arapları 1516-1918: Sosyal ve Kültürel Bir Tarih*, çev. Feray Çoşkun (İstanbul: Doğan Kitap, 2017), 190; Makdisi, *The Culture of Sectarianism*, 118.

⁴⁰ William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, çev. Mehmet Harmancı (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008), 103-104.

⁴¹ Ülman, *1860-1861 Suriye Buhranı*, 37.

⁴² Albert Hourani, “Lebanon: the Development of a Political Society”, *Politics in Lebanon*, ed. Leonard Binder (New York: John Wiley and Sons Inc., 1966), 22.

⁴³ Ülman, *1860-1861 Suriye Buhranı*, 45-71.

⁴⁴ Engin Deniz Akarlı, *The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861-1920* (London: The Centre for Lebanese Studies and I.B.Tauris, 1993), 31; Spagnolo, *France & Ottoman Lebanon 1861-1914*, 39-41; M. Tayyib Gökbiğlin, “1840’tan 1861’e Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler”, *Belleter Dergisi* 10/ 40 (Ekim 1946), 700-703.

bir Katolik Ermeni olan Davud Efendi'yi mutasarrıf tayin etti. Lübnan'ın bu yeni idari düzeni I. Dünya Savaşı'na kadar devam etti.⁴⁵

Lübnan'ın yeni idari düzeninde her ne kadar mutasarrıflık koltuğuna bir Hristiyan'ın oturması esası getirilmişse de Lübnan'ın idare kurulunda diğer dini topluluklar da temsil edildi. Bununla birlikte Lübnan, Osmanlı sınırları içerisinde Avrupa devletlerinin güvenliğini garanti ettiği ayrıcalıklı bir eyalet haline geldi.⁴⁶ Mutasarrıflık düzeniyle birlikte Lübnan'daki mezhepler sadece tanınmakla kalmadı aynı zamanda onaylandı ve güçlendirildi. Takip eden süreçte imzacı devletlerin konsolosları, Lübnan'daki dini topluluklar üzerindeki nüfuzunu korumaya çalıştı ve yerel politikacılara sıklıkla müdahale etti. Fransa Marunîlere, İngiltere Dürzilere, Rusya Grek Ortodokslara ve Avusturya ise Grek Katoliklere ilgi gösterdi. Aynı zamanda bölgede Fransa ve İngiltere'nin nüfuz mücadelesi sürdü.⁴⁷

2. Lübnan'da Fransız Manda Yönetiminin Kurulması

XIX. Yüzyılın son çeyreği ve XX. yüzyılın başları Osmanlı'nın Arap vilayetlerindeki tebaasıyla ilişkilerinde bir dönüm noktası oldu. 1860 ve 1870'li yıllarda Beyrut'ta edebiyat kulüpleri ve bilimsel dernekler faaliyet göstermeye ve buralarda edebi konuların yanı sıra siyasi konular da tartışılmaya başlandı.⁴⁸ Suriye'nin kıyı şehirlerinde ve özellikle de Lübnan'da kültürel canlılık daha sonra bir Arap siyasi bilincinin oluşmasına zemin hazırladı.⁴⁹ Bu arada yönetimin istismar, yozlaşma ve sertliğine karşı bir reaksiyonu ifade etmek için "Arap uyanışı" tabiri geliştirildi. Araplar, Osmanlı yönetiminden Türklerle eşit haklara sahip olma, sivil ve siyasi özgürlüklere kavuşmayı talep etmekteydi.⁵⁰ Zaten Arap milliyetçi örgütlenmelerin çoğunun kökleri II. Abdülhamid'in istibdadını protesto etmek amacıyla Suriye ve Irak'ta kurulan eski muhalif siyasi gruplara dayanmaktaydı.⁵¹ Reform savunucuları ve II. Abdülhamid'e muhalif olan gruplar bu dönemde çalışmalarını ya gizliden yürüttü ya da Paris, Londra, Cenevre ve Kahire'ye taşıdı.⁵² Belirtmek gerekir ki, XIX. yüzyılın sonuna kadar Arap siyasi örgütleri temelde Suriye'nin Osmanlı sınırları içerisindeki birliğini yeğlemekteydi.⁵³

Jön Türkler iktidarı ele geçirdikten sonra Osmanlı'nın Arap vilayetlerindeki tebaayla ilişkileri yeni bir boyut kazandı. Jön Türklerin dil vurgusu, merkezi denetimi güçlendirme ve devletin ulusal birliğine yönelik izlediği siyasetin bir sonucu olarak, kabaca 1911-1914

⁴⁵ Ülman, *1860-1861 Suriye Buhranı*, 120-121; Gökbilgin, "1840'tan 1861'e Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler", 703.

⁴⁶ Ira M. Lapidus, *İslâm Toplulukları Tarihi*, çev. Yasin Aktay, Mevlüde Ayyıldızoğlu Aktay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 2/134-135.

⁴⁷ BOA, Y..PRK.TKM., 2-46; BOA, Y..PRK.ASK., 88-18; Riad B. Tabbarah, "Background to the Lebanese Conflict", *International Journal of Comparative Sociology* 20/1-2 (January 1979), 107.

⁴⁸ Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, 147.

⁴⁹ Hudson, *The Precarious Republic*, 39-40.

⁵⁰ Zeine N. Zeine, *Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*, çev. Emrah Akbaş (İstanbul: ARK Kitapları, 2020), 86.

⁵¹ 194.

⁵² Zeine, *Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*, 73.

⁵³ Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)*, çev. Tükan Yöney (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 60.

yılları arasında bir dizi Arap millî teşkilatı ortaya çıktı.⁵⁴ Yine bu politikanın bir başka sonucu da Jön Türklerin “Türkleştirmekle” (Osmanlı’nın Türk olmayan tebaasını sistematik olarak yerleşik sosyal, siyasi ve kültürel haklardan mahrum bırakmakla) suçlanmasına yol açtı.⁵⁵ Çeşitli nedenlerle muhalif olan ve bilhassa Şamlı Suriyelilerden oluşan bazı Arap subay ve memurlar, henüz bağımsız bir Arap devleti taleplerini dillendirmese de Osmanlı sınırları içerisinde Arap vilayetlerinin daha iyi konuma getirilmesini istemekteydi ve özerkliğe kadar varan ademi merkezîyetçiliği arzulamaktaydı. Hatta bazı Lübnanlı Hristiyanlar, bir Avrupa gücünün koruması altında büyük ölçüde bir Lübnan özerkliği ummaya başladı.⁵⁶

I. Dünya Savaşı arifesinde Osmanlı’nın içinde bulunduğu durum Arap milliyetçilerin reform çağrılarının dikkate alınmamasına neden oldu.⁵⁷ Savaş başladıktan sonra Şerif Hüseyin ile Mısır’daki İngiliz Yüksek Komiseri Sir Henry McMahon arasında yazışmalar oldu (Temmuz 1915-Mart 1916). Bu yazışmalar neticesinde İngiltere savaş sonrasında bağımsız bir Arap devletini tanımayı kabul etti. Buna karşılık Şerif Hüseyin’in (gerekli destek sağlanarak) Osmanlı’ya karşı bir silahlı ayaklanma başlatması kararlaştırıldı.⁵⁸ Hicaz dışındaki Arapların çoğunluğu Şerif Hüseyin’in isyanına karşı çıkmaya da isyanı destekleme konusunda kararsız kaldı. İsyandan önce ve sonra Cemal Paşa’nın Suriye’deki sert tedbirleri Suriyelilerin Şerif Hüseyin’e sempati duymasına neden oldu.⁵⁹ Netice itibarıyla Osmanlı Ekim 1918’de I. Dünya Savaşı’ndan çekildi. İngiliz kuvvetleri Mezopotamya, Filistin ve Arap isyanındaki müttefiklerinin desteğiyle Suriye’yi ele geçirdi.⁶⁰

Takip eden süreçte Şerif Hüseyin’in oğlu Faysal (1883-1933), İngiltere’nin bir Arap devleti kurulması yönündeki sözü yerine getirmesini beklemekteydi. Ancak mevcut durumda bir Arap devletinin kurulması, İngiltere ve Fransa’nın çıkarları bağlamında pek mümkün görünmemekteydi. Nitekim İngiltere 1 Kasım 1919’da Suriye ve Lübnan’dan çekileceğini ve bu yerleri Fransa’ya bırakacağını duyurdu. Bu durum karşısında Suriye Genel Meclisi üyeleri King-Crane Komisyonu’na verilen bir önergeyi esas alarak bir bağımsızlık bildirgesi hazırladı ve bu bildirgeyi 8 Mart 1920’de halka okudu. Faysal, Filistin ve Lübnan da dâhil olmak üzere “Suriye kralı” ilan edildi.⁶¹

Bölgede bu gelişmeler yaşanırken Nisan 1920’de San Remo Konferansı’nda Suriye ve Lübnan’ın Fransa, Filistin ve Irak’ın ise İngiltere manda yönetimine bırakılması kararlaştırıldı. Daha sonra Milletler Cemiyeti tarafından Fransa’nın Lübnan üzerindeki manda yönetimi onaylandı ve Fransa buraya bir yüksek komiser atadı.⁶² Suriye’de Arap milliyetçi çevreler (Faysal ve hükümeti) manda yönetimi fikrine karşı durdu. 1920 yılının yazında Yüksek Komiser General Henri Gouraud, Fransız manda yönetiminin tüm Suriye’de aktif olması için gerekli tedbirleri aldı.⁶³ Faysal’ın General Gouraud ile uzlaşma girişimleri sonuçsuz kaldı ve kendisine bağlı küçük kuvveti 24 Temmuz’da Maysalun

⁵⁴ Kemal H. Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze Ortadoğu’da Millet, Milliyet ve Milliyetçilik*, çev. Recep Boztemur (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), 194; Albert Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, çev. Yavuz Alogan (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 364.

⁵⁵ Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, 96-97.

⁵⁶ Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, 364.

⁵⁷ Masters, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Arapları 1516-1918*, 232-233.

⁵⁸ Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, 176-179.

⁵⁹ Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, 229.

⁶⁰ Rogan, *Araplar*, 179.

⁶¹ Rogan, *Araplar*, 187-194.

⁶² Hitti, *A Short History of the Lebanon*, 217-218.

⁶³ Salibi, *The Modern History of Lebanon*, 164.

Geçidi'nde Fransız kuvvetleriyle karşılaştı. Kısa süren bir çatışmanın ardından General Gouraud 7 Ağustos'ta Şam'a girdi.⁶⁴ Nihayetinde Fransa, Suriye ve Lübnan'da manda yönetimini kurdu.

2.1. Büyük Lübnan'ın Kuruluşu ve Dini Toplulukların Tepkileri

Fransa, Beyrut'u ve Şam'ı işgal ettikten sonra kısmen milliyetçilerin Fransız kültürünün Suriye'de yayılmasına direneceğini bildiğinden ve kısmen de Ortadoğu'da bir milliyetçi hareketinin başarılı olması halinde Kuzey Afrika'daki Fransız kolonileri arasında bir yankı uyandırabileceğinden dolayı Arap hareketinin baskılanması yönünde bir rota çizdi.⁶⁵ Bu arada hatırlanacağı üzere I. Dünya Savaşı arifesinde bazı Lübnanlı Hristiyanlar bir Avrupa gücünün koruması altında daha büyük ölçüde bir Lübnan özerkliği fikrini savunmaktaydı.⁶⁶ Savaşın ardından Marunî din adamları başkanlığında iki delegasyon sınırları genişletilmiş bir Lübnan düşüncesini Fransız yetkililere açıklamak üzere birbiri ardına Paris'e gitti. Fransa çıkarları bağlamında Marunî din adamlarının Lübnan'a dair bu düşüncelerini olumlu karşıladı.⁶⁷ Bu durumun neticesinde General Gouraud 1 Eylül 1920'de Fransa'nın manda yönetiminde Büyük Lübnan'ın kurulduğunu ilan etti.⁶⁸ Lübnan Mutasarrıflığına Beyrut, Sayda, Sur ve Trablus kıyı kentleri ile Hasbeya, Reşâya, Baalbek ve Akkar kazalarının eklenmesiyle Büyük Lübnan oluşturuldu.⁶⁹

General Gouraud Beyrut'ta toplanan kalabalığa "ey büyük Lübnan halkı" diye hitap ederek onlara bugünün doğuşuna şahit olduklarından dolayı atalarından daha şanslı olduklarını söyledi. Ardından hükümet yetkilileri, seçkin aileler ve farklı mezheplerden oluşan halk yığını önünde Büyük Lübnan Patriğini "dağından inerek bu şerefli günde burada bulunan ve hayatının mücadelelerini taçlandıran" sözleriyle selamladı.⁷⁰

Lübnan'ın sınırlarının genişletilmesi, Fransa'nın Doğu Akdeniz'de kalıcı ve sadık bir üsse sahip olma ve ayrıca kendi siyasi ve kültürel amaçlarına engel teşkil eden Müslüman topluluklara karşı burada bir kale oluşturma amacına hizmet etmekteydi. Aynı zamanda Marunîlerle geleneksel bağlara sahip olan ve onları himaye eden Fransa'nın Marunîlerin bağımsız bir Hristiyan devleti kurma özelemlerini tatmin etme çabasıydı.⁷¹ Belirtmek gerekir ki, Lübnan'a dâhil edilen bölgelerde çoğunlukla Müslüman topluluklar yaşamaktaydı. Dolayısıyla Büyük Lübnan'ın kuruluşu, Hristiyan-Müslüman bölünmesini daha da artırdı ve bu bölünme yeni devletin temel yapı taşı oldu.⁷²

Manda yönetimi altında Büyük Lübnan'ın kuruluşu buradaki Hristiyan ve Müslüman toplulukların hem birbirilerine hem de Fransa'ya karşı algı ve tutumlarını belirledi. Hristiyan topluluklar daha önce kendilerini İslâm denizinde mahsur kalmış bir dini azınlık

⁶⁴ Winslow, *Lebanon*, 58.

⁶⁵ David Gilmour, *Lebanon: The Fractured Country* (Oxford: Martin Robertson, 1983), 64.

⁶⁶ Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, 364.

⁶⁷ B.J. Odeh, *Lübnan'da İç Savaş: Çağdaş Bir Siyasal Tarih*, çev. Yavuz Alogan (İstanbul: Belge Yayınları, 1986), 83.

⁶⁸ Trablusi, *A History of Modern Lebanon*, 80.

⁶⁹ Trablusi, *A History of Modern Lebanon*, 80.

⁷⁰ Luvîs Salibâ, *Lubnânu'l-Kebîr! Em Lubnân Hataun Târihiyyun?* (Bîblûs: Dâr ve Mektebetu Bîblîyun, 2016), 176-177.

⁷¹ Meir Zamir, *The Formation of Modern Lebanon* (Ithaca and London: Cornell University Press, 1985), 97-98.

⁷² Walid Khalidi, *Conflict and Violence in Lebanon: Confrontation in the Middle East* (Cambridge: Center for International Affairs Harvard University, 1979), 34-35.

olarak görmekteydi ve geleceklerinin tehlikede olduğu korkusuna kapılmaktaydı.⁷³ Büyük Lübnan'ın oluşturulmasıyla birlikte siyasi ve kültürel asimilasyondan ve bir Arap Müslüman toplumunda ulusal kimliğini kaybetme korkusunu artık yendi. Diğer tarafta Müslüman topluluklar, Hristiyanların baskın olduğu bir devlette dâhil edilmeye içerlendi ve bu durumun karşısında yer aldı.⁷⁴

Önceki sınırlar içerisinde Marunîler %58'lik oranla Lübnan nüfusunun salt çoğunluğunu oluşturmaktaydı. Lübnan'ın sınırlarının genişletilmesiyle ülke nüfusu içerisindeki oranları % 30 oldu. Grek Ortodoks ve Grek Katolik topluluklar toplam nüfus içerisindeki eski oranlarını büyük ölçüde korudu. Dürzilerin nüfusu %11'den %7'ye düştü, Sünnilerin nüfusu % 3,5'tan %22'ye yükseldi ve Sünniler ülkenin ikinci topluluğu haline geldi. Nüfusu % 5,5'tan % 20'ye çıkan Şiiler üçüncü büyük topluluğu oldu.⁷⁵ Dolayısıyla Lübnan'ın sınırlarının genişletilmesi, buradaki dini toplulukların toplam nüfus içerisindeki paylarını ve mezhepler arasındaki sınırları değiştirdi. Bu durum dini toplulukların siyasi etkileşim tarzını etkiledi.⁷⁶

Marunîlerin birçoğu sınırları genişletilmiş Lübnan'da Müslüman toplulukların önemli bir orana sahip olduğunun farkındaydı. Ancak Müslüman toplulukların kendilerine karşı ciddi bir tehdit oluşturmayacağını düşünmekteydi. Marunîleri bu düşünceye sevk eden en önemli etken Fransa'dan bekledikleri destekti.⁷⁷ Buna karşılık Lübnan'ın sınırlarının genişletilmesiyle siyasi, ekonomik ve duygusal bir darbeye uğrayan Sünniler, Büyük Lübnan'ı Suriye'den ayrı meşru bir bağımsız varlık olarak tanımayı kabullenemedi ve takip eden süreçte Suriye ile birleşme isteklerini yineledi. Sünnilere göre Büyük Lübnan'ın oluşturulması Fransa'nın kendilerine hâkim olmak için yaptığı yapay bir düzenlemeydi ve Lübnan'ın tamamı (özellikle sonradan dâhil edilen bölgeler) Suriye'nin ve Arap dünyasının ayrılmaz bir parçasıydı.⁷⁸ Diğer taraftan ilk kez yasal anlamda ayrı bir topluluk olarak kabul edilen Şiiler, Büyük Lübnan'ın varlığından yarar sağlamaya başlamakla birlikte Arap milliyetçiliğinin çekiciliğini hissetmekteydi.⁷⁹ Lübnan'daki Müslüman topluluklar arasında yer alan ve birkaç asır boyunca bölgede etkili olan Dürziler ise Büyük Lübnan'da liderlikte etkili bir pay alamayacak kadar az sayıdaydı. Buna rağmen takip eden süreçte muhalefette siyasi önemini ortaya koyma çabasına girdi ve diğer Müslüman topluluklar gibi onlar da Marunîlerin egemen olduğu bir devlete sadakat göstermekte isteksizdi.⁸⁰

Lübnan'ın sınırlarının genişletilmesi sadece Sünni ve Marunî topluluklar arasında bir ihtilaf oluşturmadı. Aynı zamanda Lübnan'daki Hristiyan topluluklar arasında yer alan Grek

⁷³ Mackey, *Lebanon*, 30.

⁷⁴ Zamir, *The Formation of Modern Lebanon*, 218; Simon Haddad, "The Political Transformation of the Maronites of Lebanon: From Dominance to Accommodation", *Nationalism and Ethnic Politics* 8/2 (2002), 31.

⁷⁵ Zamir, *The Formation of Modern Lebanon*, 99.

⁷⁶ Fuad I. Khuri, "The Social Dynamics of the 1975-1977 War in Lebanon", *Armed Forces & Society* 7/3 (Spring 1981), 388.

⁷⁷ Zamir, *The Formation of Modern Lebanon*, 118; Gilmour, *Lebanon*, 64-65.

⁷⁸ Zamir, *The Formation of Modern Lebanon*, 126-129; Gilmour, *Lebanon*, 64-65; Kail C. Ellis, "Greater Lebanon: The Problems of Integrating a Religiously and Ethnically Diverse Population", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies* 42/4 (Summer 2019), 4.

⁷⁹ Hourani, "Lebanon", 25; Kamal S. Salibi, "The Lebanese Identity", *Journal of Contemporary History* 6/1 (1971), 80.

⁸⁰ Salibi, *The Modern History of Lebanon*, 169.

Ortodoksların da hoşnutsuzluğuna neden oldu. Grek Ortodoksların birçoğu Marunîlerin egemen olduğu ve Fransız varlığının kalıcı hale geldiği bir ülkede yaşamaktan memnun değildi. Grek Ortodoksların siyasi idealleri Lübnan veya Arap milliyetçiliğine alternatif sunan ve bir siyasi partinin temeli olan seküler birleşik bir Suriye ulusu fikriydi.⁸¹ Netice itibarıyla Lübnan'ın sınırlarının genişletilmesi ülkenin iç siyasi problemlerini çoğalttığı gibi dış politik sorunlarını da arttırdı. Kendisini Arap dünyasıyla özdeşleştiren Lübnanlılar ile Batı dünyasıyla özdeşleştiren Lübnanlılar şeklinde bölünmelere yol açtı.⁸²

2.2. Fransız Manda Yönetiminin İşleyişi

Manda yönetimindeki Lübnan'da Fransız Yüksek Komiserinin yetkisi altında çeşitli mezheplerin temsilcilerinden oluşan 17 kişilik bir Danışma Konseyi kuruldu. General Henri Gouraud 8 Mart 1922'de Lübnan'daki dini toplulukların temsil edildiği ve erkek seçmenlerin oylarıyla seçilen bir Temsilciler Meclisi'ni kurdu. Ancak bu meclis uzun ömürlü olmadı ve Yüksek Komiser General Maurice Sarrail tarafından 1925'te feshedildi. Aynı yıl Yüksek Komiserliğe ilk sivil şahsiyet olan De Jouvenel atandı. De Jouvenel, Lübnan Temsilciler Meclisi'nin yeniden toplanmasını sağladı ve bir anayasa hazırlaması konusunda meclisi yetkilendirdi.⁸³

Lübnan'ı Cumhuriyet'e dönüştüren anayasa metni 23 Mayıs 1926 tarihinde onaylandı. Bu anayasayla Lübnan iç işlerinde serbest, dış işlerinde ise tamamen Fransa'ya bağlı oldu. Anayasa Yüksek Komiserin tüm temel yasalar üzerinde veto hakkına sahip olması, meclisi feshetmesi, anayasayı askıya alması ve kararnameyle ülkeyi yönetmesine imkân tanıdı. Yüksek Komiserin yetkileri uygulamada daha da arttı ve Lübnan tamamen Fransa'nın kontrolüne girdi.⁸⁴ Anayasa ülkedeki dini toplulukların temsil temeline dayanan bir seçimle meclisin oluşmasına ve Cumhurbaşkanı'nın meclis tarafından seçilmesine dair bir çerçeve sundu. Cumhurbaşkanı'na başbakanı ve kabineyi atama yetkisi verdi.⁸⁵

Anayasada dört yıllığına seçilen bir Temsilciler Meclisi, altı yıllığına seçilen ve yedi üyesi Cumhurbaşkanı tarafından atanan on altı kişiden oluşan bir senato, yasama organları olarak görülmekteydi. 1927'de anayasada değişiklik yapılarak senato ortadan kaldırıldı. 1929'da ise Cumhurbaşkanı'nın görev süresi altı yıla çıkarıldı ve anayasal bir hükümle aynı kişinin bir defadan fazla bu göreve seçilmemesi karara bağlandı.⁸⁶ Yüksek Komiser, manda yönetimi boyunca geniş yetkiler kullandı ve Lübnan anayasasını zaman zaman askıya alarak anayasada çeşitli değişikliklerin yapılmasını sağladı. Anayasada Cumhurbaşkanlığı için belli bir dine mensubiyet şartı aranmamaktaydı ve meclis üyeliği farklı dini toplulukların sayısal göstergeleriyle orantılı oldu.⁸⁷

Manda yönetimi altındaki Lübnan'da Hristiyan ve Müslüman topluluklar arasında sorumlulukların ve siyasi görevlerin dağılımı 1932 nüfus sayımının sonuçlarına dayandırıldı. Bu sayıma göre Marunîler nüfusun % 28,7'sini, Grek Ortodokslar % 9,7'sini, Grek Katolikler % 5,9'unu, diğer Hristiyan Gruplar % 5,7'sini, Sünniler % 22,4'ünü, Şiiiler % 19,6'sını, Dürziler % 6,7'sini ve diğer Müslüman Gruplar % 1,3'ünü oluşturmaktaydı. Bu

⁸¹ Hourani, "Lebanon", 25.

⁸² Hudson, *The Precarious Republic*, 37.

⁸³ İrfan C. Acar, *Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989), 25.

⁸⁴ Salibi, *The Modern History of Lebanon*, 164-168.

⁸⁵ Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, 252.

⁸⁶ Acar, *Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu*, 26.

⁸⁷ Hitti, *A Short History of the Lebanon*, 220-221.

sayımın sonucunda Marunîlerin toplam nüfus içerisindeki oranının diğer dini topluluklardan fazla olma durumu Cumhurbaşkanlığı görevine Marunîlerin getirilmesi fikrini güçlendirdi.⁸⁸

1930'larda Lübnan'daki en önemli siyasi sorun, ülkedeki Hristiyan ve Müslüman toplulukların çatışan menfaatlerinin uzlaştırılması ve bu iki dini topluluğun birlikte bir Lübnan politikası oluşturmaya ikna edilmesiydi. Bu noktada Marunî siyasetçilerden Emile Edde ve Bişâre el-Hûrî ön plana çıkmaktaydı. Edde, manda yönetimi altındaki Lübnan'da bir kez Başbakanlık ve 1936'dan 1941'e kadar da Cumhurbaşkanlığı görevini yürüttü. Lübnan'ı Marunîlerin anavatanı olarak görmekteydi ve devletin temel amacının ülkede Marunî hâkimiyetini korumak olduğuna inanmaktaydı. Bu nedenle Lübnan'ın çıkarlarının bölgedeki Arap devletlerinden ziyade Fransa'nın menfaatleriyle birleştirilmesini istemekteydi. El-Hûrî de Lübnan'ı Marunîlerin anavatanı olarak görmekteydi. Ancak el-Hûrî, Edde'ye nazaran ülkedeki Müslüman toplulukların ihtiyaçlarına karşı daha duyarlı davranmaktaydı ve Fransız manda yönetiminin sona erdirilmesinden yana bir duruş sergilemekteydi. Hristiyan ve Müslüman toplulukların işbirliği olmadan Lübnan'ın ayakta kalamayacağını anlayan el-Hûrî, manda yönetimine karşı ülkedeki Müslüman topluluklarla ittifaklar kurmayı benimsedi.⁸⁹

İki siyasi rakip olan Edde ve el-Hûrî 1932 yılındaki Cumhurbaşkanlığı görevine aday oldu. Bu sırada ülkedeki Fransız yetkililer, Edde'yi tercih ederken Müslüman topluluklar ise el-Hûrî'yi desteklemekteydi. Ancak Lübnan'da oluşan siyasi atmosfer Edde ve el-Hûrî'nin Cumhurbaşkanlığı adaylığından çekilmesine neden oldu. Bunun üzerine Meclis Başkanı Muhammed el-Cisr'in (Müslüman topluluğa mensup) Cumhurbaşkanı adayı olma durumu ortaya çıktı. Bu durum karşısında Fransız Yüksek Komiseri, 9 Mayıs 1932'de anayasayı askıya alarak meclisi feshetti ve Cumhurbaşkanlığı seçimlerini süresiz erteledi. Ayrıca Cumhurbaşkanlığı koltuğuna Charles Debbas'ın oturmasını sağladı. Yüksek Komiserin bu davranışı ülkedeki Hristiyan ve Müslüman toplulukların hoşnutsuzluğuna sebep oldu. Debbas, Cumhurbaşkanlığı görevini 1933 yılının başlarına kadar sürdürdü. Debbas'ın istifasıyla birlikte bu göreve Habib Paşa atandı. Lübnanlıların anayasanın yeniden yürürlüğe girmesi için Yüksek Komiseri yaptığı baskı sonucunda Aralık 1935'te Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin yapılması kararı alındı. Seçim kararının alınmasının ardından Edde ve el-Hûrî arasında Cumhurbaşkanlığı görevi için tekrar bir yarış başladı.⁹⁰

Nihayetinde Lübnan Meclisi, Cumhurbaşkanlığı koltuğuna oturacak kişiyi belirlemek üzere toplandı ve yapılan oylamada el-Hûrî'ye karşı Edde bir oy farkla Cumhurbaşkanlığı görevine seçildi. Takip eden süreçte el-Hûrî muhalefet lideri olarak, anayasanın yeniden yapılandırılması ve manda yönetiminin yerini alacak bir Fransız-Lübnan antlaşmasının müzakere edilmesi için baskı yapmaya başladı. Diğer tarafta Cumhurbaşkanı Edde, ülkenin Müslüman Dışişleri Bakanı'nı Abdullah Bayhum'u görevden alarak yerine Lübnanlı Hristiyan bir milliyetçi olan Eyüp Tabet'i atadı.⁹¹

Mart 1936'da Beyrut'ta Fransa-Suriye antlaşmasının öngörüşmeleri başladığında Lübnanlı Müslümanlar (özellikle Sünniler) Lübnan'ın kıyı kentlerinin ve Bika'nın Suriye ile

⁸⁸ Elizabeth Picard, *Lebanon, A shattered Country: Myths and Realities of the Wars in Lebanon*, Translated from the French by Franklin Philip (New York: Holmes & Meier, 2002), 66.

⁸⁹ Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, 252-253.

⁹⁰ Acar, *Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu*, 28-29.

⁹¹ Salibi, *The Modern History of Lebanon*, 179.

birleşmesi için seslerini tekrar yükseltti. Aynı yılın bahar ve yaz aylarında Suriye ile birleşme taraftarı olan gruplar Lübnan'da eyleme geçtiğinde Lübnan'ın milliyetçi grupları da örgütlenmeye başladı. Dolayısıyla bölge milliyetçi ve mezhepçi bir çatışmaya doğru sürüklendi. Lübnan'daki Müslüman ve milliyetçi gruplar Suriye ile birleşme yönünde faaliyet gösterirken Lübnanlı Hristiyanların ileri gelenleri ülkenin bütünlüğünü savunacak bir Lübnan milliyetçi partisinin kurulmasına yönelik adımlar attı. Marunî Pierre Cemayel tarafından Kasım 1936'da Ketâib veya Lübnan Falanjistleri olarak anılan bir Hristiyan gençlik örgütü kuruldu. Buna karşılık Lübnanlı Müslümanlar da bir örgütlenmeye giderek 1937'de Neccâde'yi kurdu.⁹² Bu arada belirtmek gerekir ki Grek Ortodoks Antun Sa'ade tarafından 1930'ların başında Suriye Sosyal Milliyetçi Partisi (SSMP) kurulmuştu. SSMP ideolojik olarak laik, ilerici ve anti-feodal bir program takip etmekteydi, Irak ve Kıbrıs ile birlikte bereketli hilali kapsayan bir Suriye milliyetçiliği doktrinini savunmaktaydı.⁹³

Lübnan'daki gergin ortam ve Lübnanlı siyasi liderlerin bağımsızlık baskısının ardından Fransa 1936'da Lübnan ile uzun vadeli bir dostluk antlaşması imzaladı.⁹⁴ Suriye ve ardından Lübnan ile imzalanan dostluk antlaşmasına göre bu iki ülke üç yılı geçmeyecek bir hazırlık döneminden sonra Milletler Cemiyeti'ne kabul edilmesi için tavsiye edilmek üzere Fransa tarafından bağımsız ve egemen devletler olarak tanınacaktı. Suriye ve Lübnan savaşta ve barışta Fransa'nın müttefiki olduğundan dolayı bu iki ülkenin belirli kara, hava ve deniz tesisleri Fransa'nın askeri kullanımına açık olacaktı. Yine Suriye ve Lübnan orduları Fransızların gözetiminde örgütlenecekti ve bu iki ülke hükümetleri, Fransa'dan her türlü teknik yardım ve tavsiyeler alacaktı. Ayrıca Şam ve Beyrut'taki Fransız büyükelçisi diğer tüm ülkelere nazaran öncelikli olacaktı.⁹⁵

Fransa ile imzalanan dostluk antlaşması, Lübnan Meclisi'nde onaylandı ancak aradan zaman geçmesine rağmen Fransa bu anlaşma metnini kendi meclisinde onaylamadı.⁹⁶ Takip eden süreçte Lübnan'a verilen sözlerin aksine Fransa, Ortadoğu'daki askeri üslerini güçlendirdi. Yüksek Komiser M. Paux, Temmuz 1939'da Lübnan'da olağanüstü hal ilan ederek Eylül ayında Lübnan anayasasını askıya aldı.⁹⁷

3. Ulusal Pakt'ın Kabulü

1 Eylül 1939'da II. Dünya Savaşı'nın başlaması, Fransa'nın Lübnan'la ilişkilerini farklı bir noktaya taşıdı ve Lübnan özelinde önemli koşullar oluşturdu. Almanya'nın Haziran 1940'ta Paris'i işgal etmesinin ardından Fransız-Alman ateşkes antlaşması imzalandı. Fransa'nın devlet başkanlığına Mareşal Philippe Pétain geçti ve Vichy Hükümeti kuruldu.⁹⁸ Fransız Hükümeti'nin Almanya ile ateşkes imzalaması, General Charles de Gaulle ve İngiliz Hükümeti'nin yardımıyla Özgür Fransa hareketinin başlamasına yol açtı.⁹⁹ Fransız direnişini sürdürmek için Charles de Gaulle tarafından sürgünde Özgür Fransa hükümeti kuruldu ve İngiltere tarafından tanındı.¹⁰⁰ Bu durum Fransa'nın manda yönetimi altındaki

⁹² Salibi, *The Modern History of Lebanon*, 179-181.

⁹³ Khalaf, *Civil and Uncivil Violence in Lebanon*, 126.

⁹⁴ Tabbarah, "Background to the Lebanese Conflict", 108.

⁹⁵ Salibi, *The Modern History of Lebanon*, 181.

⁹⁶ Tabbarah, "Background to the Lebanese Conflict", 108.

⁹⁷ Winslow, *Lebanon*, 71.

⁹⁸ Salibi, *The Modern History of Lebanon*, 184.

⁹⁹ A.L. Tibawi, *A Modern History of Syria: including Lebanon and Palestine* (London: Macmillan, 1969), 365-366.

¹⁰⁰ Salibi, *The Modern History of Lebanon*, 184.

yerlerde statüsünü belirsiz hale getirdi. Öyle ki Suriye ve Lübnan, Vichy hükümeti ile İngilizler ve Özgür Fransızların rekabet ettiği bir yer haline geldi.¹⁰¹

Fransa'nın düşüşüyle birlikte Yüksek Komiser M. Paux kısa bir süre sonra Fransa'ya gitti ve yerine General Henri Dentz geçti. General Dentz, Vichy hükümetine sadık kalarak Özgür Fransızların tarafına geçmeyi reddetti. Bu sırada Lübnanlıların çoğu Özgür Fransızlara sempati duymaya başladı ve Vichy hükümetinin Lübnan'daki yöneticilerinin karşısında yer aldı.¹⁰² İngiltere ve Özgür Fransa'nın Suriye ve Lübnan'ı işgaliyle birlikte General Dentz'ten yetkiyi devralan General Georges Catroux, Yüksek Komiser'den ziyade Genel Delege unvanını aldı. Takip eden süreçte Lübnan iç siyasetinde dikkate değer gelişmeler oldu. İngiltere, Müslüman ve Hristiyan topluluklardan destek görmeye başladı. El-Hûrî'nin Anayasal Blok'u İngiltere ile bağlarını güçlendirirken Edde takipçilerini Ulusal Blok olarak yeniden şekillendirmek üzere ortaya çıktı. Ulusal Blok, Lübnan'ın tam bağımsızlığı konusunda pan-Arabizm iddialarına karşı bir güvence olarak Fransa ile bazı siyasi bağlarını devam ettirmekten yana oldu. Anayasal Blok ise Arap dünyasının bir parçası olarak yerini alacak olan Lübnan'ın tam ve koşulsuz olarak bağımsızlığında ısrar etti.¹⁰³ Özgür Fransa'nın Lübnan'a bağımsızlık vadetmesi üzerine İngiliz birlik komutanı General Spears Lübnan'ın anayasal hayata tekrar dönmesi ve mümkün olan en kısa sürede ülkede seçimlerin yapılmasını istedi.¹⁰⁴

İngilizlerin isteklerine duyarlı davranan Catroux, 18 Mart 1943'te Lübnan anayasasını yeniden devreye aldı. Aynı zamanda İngilizlerin önerdiği Eyüp Tabet'i devlet başkanlığına atadı ve üç ay içerisinde seçimlerin yapılmasını vadetti. Yasama ve yürütmenin başı olarak Tabet'in ülkede tanınan toplulukların her biri için milletvekili sayısını belirleyen kararnameler çıkarma yetkisi vardı ve Tabet bu yetkisini 17 Haziran'da kullandı. Bu kararnameyle her bölgeye tahsis edilen milletvekili sayısının hesaplama yöntemi değişti ve meclis koltuk sayısı 42'den 54'e yükseldi. Kararnameden önce Hristiyan topluluklara 22, Müslüman topluluklara ise 20 koltuk ayrılmıştı. Yeni düzenlemeyle birlikte Hristiyanlara 32, Müslümanlara 22 koltuk tahsis edildi.¹⁰⁵ Belirtmek gerekir ki Tabet'in bu kararnamesi ülkedeki Hristiyan nüfusun çoğunluğu oluşturma durumunun korunması ve sürdürülmesi amacına hizmet etmiştir. Bu düzenlemeye ülkedeki birçok Müslüman lider tepki gösterdi ve bu değişiklikleri reddetti. Sünni, Şii ve Dürzi liderler bu konuda ortak tavır sergiledi. Mısır Başbakanı Nabhâs Paşa ve Irak Başbakanı Nuri el-Said'in desteğini alan Lübnanlı Müslüman liderler protestolarını İngiltere, ABD, Mısır ve Irak temsilcilerine gönderdi. Bu arada Tabet'in kararnamesi ülkede nüfus ve mezhepsel yönetim tartışmalarını başlattı.¹⁰⁶

Müslümanların şiddetli protestosu karşısında 21 Temmuz'da Tabet görevden alındı yerine Grek Ortodoks Petro Trad getirildi ve meclis koltuk dağılımı yeniden düzenlendi. Yeni düzenlemeyle meclis koltuk sayısı 55'e çıkarıldı, bu koltukların 30'u Hristiyan ve 25'i

¹⁰¹ Hudson, *The Precarious Republic*, 42-43.

¹⁰² Winslow, *Lebanon*, 72-73.

¹⁰³ Salibi, *The Modern History of Lebanon*, 185-187.

¹⁰⁴ Winslow, *Lebanon*, 74.

¹⁰⁵ Kais M. Firro, *Inventing Lebanon: Nationalism and the State under the Mandate* (London: I.B. Tauris, 2003), 201-202.

¹⁰⁶ Firro, *Inventing Lebanon*, 202-203.

ise Müslüman topluluklara ayırdı. Dolayısıyla yeni durumda Lübnan Meclisi'ndeki Hristiyan ve Müslüman toplulukların temsil oranı 6/5 şeklinde formüle edildi.¹⁰⁷

Bu arada İngiliz ve Fransız subaylar Lübnan'ın 1943 seçimlerine gizliden dâhil oldu. Bu seçimlerde İngilizlerin müttefiki el-Hûrî ve Kâmil Şemûn'du. El-Hûrî'nin İngilizlerle işbirliği Özgür Fransa'nın desteklediği Edde ile olan siyasi rekabetinden kaynaklanmaktaydı.¹⁰⁸ Cumhurbaşkanı Trad, General Spears ve yeni Genel Delege Jean Helleu tarafından denetlenen seçimler 1943 yazının sonlarında yapıldı, seçim Anayasal Blok ve müttefiklerinin zaferiyle sonuçlandı. Yeni meclis 21 Eylül 1943 tarihinde toplandı ve Cumhurbaşkanlığı görevine el-Hûrî'yi seçti. Cumhurbaşkanlığı koltuğuna oturan el-Hûrî, Müslüman müttefiki Riyâd es-Sulh'a ülkenin altı büyük dini topluluğunu (Marunî, Sünnî, Şii, Grek Ortodoks, Grek Katolik ve Dürziler) temsilen bir hükümet kurma görevi verdi. Dolayısıyla Hristiyan ve Müslüman toplulukların işbirliğiyle Lübnan'ın mezhebe dayalı yönetim anlayışı şekillendi. Ülke yönetiminde, Ulusal Pakt'ın mimarları el-Hûrî ve es-Sulh'un mensubu olduğu topluluklar, Marunîler ve Sünniler aktif rol aldı.¹⁰⁹

El-Hûrî ve es-Sulh, Ulusal Pakt adı altında Lübnan'daki Hristiyan ve Müslüman toplulukların uyumunu sağladıktan sonra ülkenin bağımsızlığını elde etmeye yönelik adımlar atmaya başladı. Ulusal Pakt'ın içeriğine bakıldığında iki temel ilke üzerine inşa edildiği görülmektedir. Birincisi, ülkedeki Hristiyan ve Müslüman toplulukların güç ve nüfuzu 1932 nüfus sayımına¹¹⁰ göre oluşturuldu. Buna göre Cumhurbaşkanlığı koltuğu Marunîlere, Başbakanlık Sünnilere, Meclis Başkanlığı Şiilere ve Cumhurbaşkanı Yardımcılığı Grek Ortodokslara ayırdı. Belirli bazı görevler örneğin Savunma Bakanlığı Dürzilere, Genelkurmay Başkanlığı Marunîlere ve Dışişleri Bakanlığı Hristiyan topluluklara tahsis edildi. Hristiyan ve Müslüman toplulukların meclisteki temsil oranı 6/5 şeklinde oldu. Hükümet, idare ve diğer etki pozisyonları aynı ortak anahtara göre paylaşıldı. Ulusal Pakt'ın temellendiği ikinci ilke ise ülkenin profiliyle ilgili oldu. Buna göre, Lübnan bir Arap yüze sahip olacak ancak bir Arap devleti olmayacaktı. Arap Dünyası'nın bir parçası olarak Arap devletleriyle işbirliği yaparken egemenliğinden ve benzersiz karakterinden ödün vermeyecekti. Bununla birlikte Batı ile bağlarını koruyacak ancak Batı'nın Ortadoğu'ya yeniden nüfuz etmesi için ülkeyi kullanmasına izin vermeyecekti.¹¹¹

Esasen Ulusal Pakt özü itibarıyla Lübnan'ın ulusal kimliğine dair iki çelişkili kavramı ifade eden Lübnanlı Hristiyanlar ve Arap Müslümanlar arasındaki boşluğu doldurdu.¹¹² Ülkenin ana unsurlarından biri olan Marunîler bu pakt ile hegemonya iddialarından feragat etti ve Batı ile (özellikle Fransa ile) yakın bağlarından vazgeçmişti. Lübnan'ın bir diğer ana unsuru olan Sünniler ise Lübnan'ı tamamen veya kısmen Suriye'ye dâhil etme fikrinden vazgeçti ve Marunîlerin hâkim statüsünü kabul etti.¹¹³ Netice itibarıyla bu durum

¹⁰⁷ Salibi, *The Modern History of Lebanon*, 188.

¹⁰⁸ Zamir, *The Formation of Modern Lebanon*, 221.

¹⁰⁹ Salibi, *The Modern History of Lebanon*, 188.

¹¹⁰ 1932 nüfus sayımından sonra başka bir nüfus sayımı yapılmamıştır. Arnon Soffer, "Lebanon: Where Demography is the Core of Politics and Life", *Middle Eastern Studies* 22/2 (April 1986), 197.

¹¹¹ Eyal Zisser, *Lebanon: The Challenge of Independence* (London and New York: I.B.Tauris & Co Ltd, 2000), 58-59; Picard, *Lebanon*, 70; Hudson, *The Precarious Republic*, 44; Clyde G. Hess - Herbert L. Bodman, "Confessionalism and Feudality in Lebanese Politics", *Middle East Journal* 8/1 (1954), 22-23; Tabitha Petran, *The struggle over Lebanon* (New York: Monthly Review Press, 1987), 33; Michael C. Hudson, "Democracy and Social Mobilization in Lebanese Politics", *Comparative Politics* 1/2 (January 1969), 249.

¹¹² Zamir, *The Formation of Modern Lebanon*, 221.

¹¹³ Zisser, *Lebanon*, 60-61.

Lübnan'da mezhebe dayalı yönetim anlayışının yerleşik hale gelmesini sağladı. Aynı zamanda Lübnan'a Fransız vesayetinden kurtulma ve bağımsızlığını kazanma imkânı sundu.

Sonuç

Osmanlı Devleti XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde Lübnan üzerinde hâkimiyet tesis ettiğinde Lübnan'ın sosyal dokusuna müdahale etmedi ve Lübnan'da farklı dinsel kimliklerin ve kültürlerin bir arada yaşamasına olanak tanıdı. Osmanlı'nın bu politikası XIX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Lübnan'da huzur ve güven ortamının büyük ölçüde oluşmasını sağladı. Lübnan'ın 1831 ve 1840 yılları arasında Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın kontrolüne girmesi, başta Fransa ve İngiltere olmak üzere Avrupa ülkelerinin Mehmet Ali Paşa isyanına müdahaleleri Lübnan üzerinde bir dış etki oluşturdu. Aynı zamanda Fransa ve İngiltere'nin Lübnan'daki dini topluluklarla ilgilenmesine imkân tanıdı. Lübnan üzerinde dış etkinin yoğunlaşması ve gündeme gelen yeni sorunlar Lübnan'daki dini topluluklar arasında ihtilafları ve bu toplulukların mezhepsel aidiyet bilincini artırdı. Bu durum karşısında Osmanlı Devleti'nin takip etmiş olduğu politika Lübnan'ın idari yapısının değişim ve dönüşümünü kaçınılmaz kıldı. XIX. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğinde Lübnan'ın idari yapısındaki değişim ve dönüşüm, modern Lübnan'da mezhebe dayalı yönetim anlayışının oluşmasına zemin hazırladı.

I. Dünya Savaşı sonucunda Lübnan'ın Fransa'nın vesayeti altına girmesi ve Fransız manda yönetimi altında Lübnan'ın sınırlarının genişletilmesi, bir başka deyişle Büyük Lübnan'ın kuruluşu, hem Lübnan'ın mezhepsel karakterini belirginleştirdi hem de Lübnan'da mezhebe dayalı yönetim anlayışının gelişmesine olanak tanıdı. Bu arada II. Dünya Savaşı sürecinde Fransa'nın konumunun büyük ölçüde sarsılması manda yönetimi altındaki yerlerde statüsünü belirsiz hale getirdi. Bu süreçte Lübnan üzerinde İngiltere'nin etkisi arttı. Lübnan'ın bağımsızlığını elde etmesi konusunda hemfikir olan dini topluluklar İngiltere'nin de desteğiyle istek ve zorunluluklarını bir potada eritmek zorunda kaldı ve nihayetinde Ulusal Pakt'ı kabul ederek Lübnan'da mezhebe dayalı yönetim anlayışının yerleşik hale gelmesini sağladı. Ancak belirtmek gerekir ki Lübnan'ın mezhebe dayalı yönetim anlayışı hâkim dönemin koşullarında oluştuğu için sonraki dönemlere uygulamalardan kaynaklı sorunlar miras bıraktı. Günümüzde değişen koşullar ve dini toplulukların geçmişten gelen algı ve tutumları Lübnan'ın mezhebe dayalı yönetimini zaman zaman çıkmaza sürüklemektedir. Buna bağlı olarak da ülkede siyasi, sosyal ve ekonomik sorunlar baş göstermektedir.

Kaynakça

- Acar, İrfan C. *Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.
- Akarlı, Engin Deniz. *The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861-1920*. London: The Centre for Lebanese Studies and I.B.Tauris, 1993.
- Bilge, Mustafa L. "Lübnan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/244-246. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Cleveland, William L. *Modern Ortadoğu Tarihi*. çev. Mehmet Harmancı. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008.
- Ekinci, Abdullah –Orak, Abdullah. "Bir Yol Ayrımına Doğru: Lübnan'da Mehmet Ali Paşa Yönetimi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44 (Aralık 2020), 225-240.
- Ellis, Kail C. "Greater Lebanon: The Problems of Integrating a Religiously and Ethnically Diverse Population". *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies* 42/4 (Summer 2019), 1-16.

- Farah, Caesar E. *The politics of Interventionism in Ottoman Lebanon, 1830-1861*. London: I.B. Tauris, 2000.
- Firro, Kais M. *Inventing Lebanon: Nationalism and the State under the Mandate*. London: I.B. Tauris, 2003.
- Gilmour, David. *Lebanon: The Fractured Country*. Oxford: Martin Robertson, 1983.
- Gökbilgin, M. Tayyib. "1840'tan 1861'e Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler". *Belleter Dergisi* 10/ 40 (Ekim 1946), 641-703.
- Haddad, Simon. "The Political Transformation of the Maronites of Lebanon: From Dominance to Accommodation". *Nationalism and Ethnic Politics* 8/2 (2002), 27-50.
- Hakim, Carol. *The Origins of the Lebanese Nation Idea 1840-1920*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 2013.
- Harik, Iliya F. *Politics and Change in a Traditional Society Lebanon, 1711-1845*. Princeton: Princeton University Press, 1968.
- Harik, Iliya. "The Maronite Church and Political Change in Lebanon". *Politics in Lebanon*. ed. Leonard Binder. 31-55. New York: John Wiley and Sons Inc., 1966.
- Harris, William. *Lebanon: A History, 600 – 2011*. New York: Oxford University Press, 2012.
- Hess, Clyde G. - Bodman, Herbert L. "Confessionalism and Feudality in Lebanese Politics", *Middle East Journal* 8/1 (1954), 10-26.
- Hitti, Philip K. *A Short History of Lebanon*. New York: St. Martin's Press, 1965.
- Hofman, Yitzhak. "Mısır Yönetimi Altında Suriye ve Filistin'in İdaresi (1831-1840)". çev. M. Hanefi Kutluoğlu. *İlmi Araştırmalar* 12 (Ocak 2001), 183-204.
- Hourani, Albert. "Lebanon: the Development of a Political Society". *Politics in Lebanon*. ed. Leonard Binder. 13-29. New York: John Wiley and Sons Inc., 1966.
- Hourani, Albert. *Arap Halkları Tarihi*. çev. Yavuz Alogan. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Hudson, Michael C. *The Precarious Republic: Modernization in Lebanon*. New York: Random House, 1968.
- Hudson, Michael C. "Democracy and Social Mobilization in Lebanese Politics". *Comparative Politics* 1/2 (January 1969), 245-263.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi (Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri 1789-1856)*. Ankara: TTK Basımevi, 2011.
- Karpat, Kemal H. *Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da Millet, Milliyet ve Milliyetçilik*. çev. Recep Boztemur. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.
- Kayalı, Hasan. *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)*. çev. Türkan Yöney. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Khalaf, Samir. *Civil and Uncivil Violence in Lebanon: A History of the Internationalization of Communal Conflict*. New York: Columbia University Press, 2002.
- Khalidi, Walid. *Conflict and Violence in Lebanon: Confrontation in the Middle East*. Cambridge: Center for International Affairs Harvard University, 1979.
- Khuri, Fuad I. "The Social Dynamics of the 1975-1977 War in Lebanon". *Armed Forces & Society* 7/3 (Spring 1981), 383-408.
- Kutluoğlu, Muhammet Hanefi. "Kavalalı Mehmed Ali Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 25/62-65. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Lapidus, Ira M. *İslâm Toplumları Tarihi*. 2 Cilt. çev. Yasin Aktay, Mevlüde Ayyıldızoğlu Aktay. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Lapidus, Ira M. *İslâm Toplumları Tarihi*. çev. Yasin Aktay. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Lewis, Bernard. *Ortadoğu: İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi*. çev. Selen Y. Kölay. Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2017.
- Mackey, Sandra. *Lebanon: Death of a Nation*. New York: Anchor Books, 1991.
- Makdisi, Ussama. *The Culture of Sectarianism: Community, History, and Violence in Nineteenth-Century Ottoman Lebanon*. Berkeley: University of California Press, 2000.
- Masters, Bruce. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapları 1516-1918: Sosyal ve Kültürel Bir Tarih*. çev. Feray Çoşkun. İstanbul: Doğan Kitap, 2017.

- McGowan, Afaf Sabeh. "Historical Setting", *Lebanon: A Country Study*, ed. Thomas Collelo. 1-37. Washington: Federal Research Division Library of Congress, 1989.
- Odeh, B.J. *Lübnan'da İç Savaş: Çağdaş Bir Siyasal Tarih*. çev. Yavuz Alogan. İstanbul: Belge Yayınları, 1986.
- Özcan, Azmi. "İslâm/Doğuşu ve Yayılışı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/ 27-31. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Petran, Tabitha. *The struggle over Lebanon*. New York: Monthly Review Press, 1987.
- Picard, Elizabeth. *Lebanon, A shattered Country: Myths and Realities of the Wars in Lebanon*. Translated from the French by Franklin Philip. New York: Holmes & Meier, 2002.
- Rogan, Eugene. *Araplar: Bir Halkın Tarihi*. çev. Cem Demirkan. İstanbul: Pegasus Yayınları, 2017.
- Salibâ, Luvîs. *Lubnânu'l-Kebîr! Em Lubnân Hataun Târihiyyun?*. Bîblûs: Dâr ve Mektebetu Bîblîyun, 2016.
- Salibi, Kamal S. "The Lebanese Identity". *Journal of Contemporary History* 6/1 (1971), 76-81.
- Salibi, Kamal S. *A House of Many Mansions: The History of Lebanon Reconsidered*. London: I.B.Tauris & Co. Ltd, 1988.
- Salibi, Kamal S. *The Modern History of Lebanon*. New York: Caravan Books, 1993.
- Schlichts, Alfred. "The Role of Foreign Powers in the History of Lebanon and Syria from 1799 to 1861", *Journal of Asian History* 14/2 (1980), 97-126.
- Shaw, Stanford J. ve Shaw, Ezel Kural. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. 2 Cilt. çev. Mehmet Harmancı. İstanbul: E Yayınları, 2010.
- Soffer, Arnon. "Lebanon: Where Demography is the Core of Politics and Life". *Middle Eastern Studies* 22/2 (April 1986), 197-205.
- Spagnolo, John P. *France & Ottoman Lebanon 1861-1914*. London: Ithaca Press, 1977.
- Tabbarah, Riad B. "Background to the Lebanese Conflict". *International Journal of Comparative Sociology* 20/1-2 (January 1979), 101-121.
- Tibawi, A.L. *A Modern History of Syria: including Lebanon and Palestine*. London: Macmillan, 1969.
- Trablusi, Fawwaz. *A History of Modern Lebanon*. London: Pluto Press, 2007.
- Ülman, A. Halûk. *1860-1861 Suriye Buhranı: Osmanlı Diplomasisinden Bir örnek Olay*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1966.
- Ülman, Haluk. "1840-1845 Arasında Suriye ve Lübnan'ın Durumu ve Milletlerarası Politika". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 18/3 (1963), 243-268.
- Winslow, Charles. *Lebanon: War and Politics in a Fragmented Society*. London: Routledge, 1996.
- Zamir, Meir. *The Formation of Modern Lebanon*. Ithaca and London: Cornell University Press, 1985.
- Zeine, Zeine N. *Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*. çev. Emrah Akbaş. İstanbul: ARK Kitapları, 2020.
- Zisser, Eyal. *Lebanon: The Challenge of Independence*. London and New York: I.B.Tauris & Co Ltd, 2000.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Hariciye Nezareti Londra Sefareti

HR.SFR.3. Dosya: 2, Gömlek No: 56.

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi

HR. MKT. Dosya: 10, Gömlek No: 47.

Hariciye Nezareti Siyasi

HR.SYS. Dosya: 1528, Gömlek No: 24-2.

HR.SYS., Dosya: 2920, Gömlek No: 56.

HR.SYS. Dosya: 2920, Gömlek No: 64.

HR. SYS. Dosya: 2920, Gömlek No: 67.

Hatt-ı Hümayun

HAT. Dosya: 357, Gömlek No: 20022-C.

HAT. Dosya: 354, Gömlek No: 19898-A.

Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı

A.} MKT. Dosya: 21, Gömlek No: 27.

Yıldız Askeri Maruzat

Y..PRK.ASK. Dosya: 88, Gömlek No: 18.

Yıldız Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği

Y..PRK.TKM. Dosya: 2, Gömlek No: 46.